

УДК 16 (0) : 94 (47) «18» ГОГОЛЬ
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.2.258>

Юрій Бандура*

«УТОПІЧНИЙ» АСПЕКТ «ЗАГАЛЬНОРУСЬКОЇ» ІСТОРІЇ: РЕЦЕПЦІЯ М. ГОГОЛЯ

Анотація: У 1852 р. в Москві помер Микола Гоголь, однак його творча спадщина продовжує жити у текстах, таких, як «Тарас Бульба», «Ніс», «Шинель», «Ревізор», «Мертві душі» й ін. Фактично відтоді і дотепер національна ідентичність М. Гоголя, його культурно-мистецький вплив на майбутні покоління, який годі переоцінити, досі видаються наріжним каменем української та російської історіографії, враховуючи, що поза літературознавством роль Гоголя як інтелектуала та християнського мислителя привертає дедалі більшу увагу. Так, попри рефлексії над викликами сучасності, письменник, з одного боку, послідовно реагував на націєтворчі процеси у межах Російської імперії, з іншого – зважав на суспільне життя провідних європейських країн. Відповідно, однією з таких Гоголевих рефлексій, врешті-решт, став осмислений імперіальний образ Русі як національної ідеї та культурного міфу, що досліджувався та формувався у період загальнослов'янського романтизму першої половини XIX ст. У зв'язку з цим у статті розглянуто історіософську концепцію «загальноруської» історії М. Гоголя з погляду утопічних і темпоральних проєкцій на українське минуле і з української перспективи.

Ключові слова: утопія, образ, Русь, історіософія, М. Гоголь, А. Міцкевич, А. Герцен, Т. Шевченко, П. Куліш

Національна самопрезентація, мова, психіка, етика та походження утворюють спільний комплекс «індивідуального» та «уявного» в житті людини, що спрямовує дослідника до розгляду проблем творчості, ідей, уявлень, мрій та ідеалів. Як правило, елементи «індивідуального» інтелектуальної біографії письменників відіграють визначну роль у творчій діяльності, тож, чи слід вважати М. Гоголя утопічним мислителем та ідеалістом?¹ До якої міри виправдано взагалі вважати письменника і релігійного мислителя XIX ст. ідеалістом чи реалістом? Ці та інші питання ми спробуємо поставити на розгляд.

---

* Бандура Юрій Юрійович – магістр історії, аспірант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-3397>; e-mail: bandura.yurij@gmail.com

¹ Що таке «утопія» пояснює Л.Т. Сарджент: «Слово утопія вигадане Томасом Мором (1478–1535) як назва уявної країни, яку він описав у своїй коротенькій латиномовній книзі 1516 р., опублікованій як «*Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo rei publicae statu, de qua nova Insula Vtopia*». Нині вона відома як «Утопія». Слово засновано на грецькому «*topos*» – означає «місце» або «де», і «*u*» від префікса «*ou*», що означає «ні» або «не». Проте в «Шести рядках про Острів Утопія» Мор дає читачеві поему, що називає *Utopia* «Євтопією» (Щасливою Землею чи гарним місцем)». Як наслідок, слово *Utopia*, що просто означає «безмісце» або «ніде», стало відсилати до гарного місця, що є недійсне» (*Sargent L.T. Utopianism: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2010. P.2*). Проте для удокладнення поняття «утопії» Л.Т. Сарджент пропонує і додаткове поняття, таке як «суспільне марення» (*social dreaming*). Що також важливо, у книзі Сарджента утопія як «гарне місце» (*good place*) має протилежність – себто «погане місце» або «*bad place*». Найчастіше воно відоме в літературознавстві назвою «анти-утопія» (букв. «проти-ніде»), хоча серед дослідників утопізму усталився дещо інший термін – дистопія: від грец. *dus* (поганий) і *topos* (місце).

Американська гоголезнавиця Е. Бояновська свого часу зауважила, що у гоголівській ідеї ліризму руських поетів «велич Росії досі залишається у сфері можливого. Отже, російські поети не розкривають Росію в її нинішньому вбогому стані, а просто натякають на її майбутню Утопію»². Так само дослідниця стверджувала, що на думку Гоголя «до золотої доби Росії справа ще не дійшла і вона лежить у межах досяжного – щось на кшталт майбутнього комуністичного ідеалу в советські часи... Гоголь просто попросив своїх співвітчизників радше перетворитися на більших росіян, ніж стати іншими»³. У цілому Е. Бояновська зробила низку акцентів, вказавши на проблемні місця, які у даній статті ми спробуємо концептуалізувати й удокладнити. Однак слід сказати, що Е. Бояновська є не єдиною з-поміж сучасних дослідниць, хто застосовує близькі до *utopian studies* погляди. Так, пермський дослідник М. Сулов так само вважає, що концепція Гоголя була утопічною, ідеалістично-християнською⁴ спробою конструювання суспільства (щоправда, дослідник не удокладнював резонансів, з одного боку, та ідеологічних контрастів – з іншого, що репрезентували національні регіони Всеросійської імперії).

Хай там як, бачимо показовий факт, як саме дослідники творчої спадщини М. Гоголя осмислюють і по-новому висвітлюють проблему утопізму в інтелектуальній історії «руського Романтизму», звертаючись, зокрема, до творчого спадку письменника.

Проте розкриймо загальне значення утопізму в дослідженнях. Лайман Тауер Сарджент (засновник напрямку *utopian studies* у США) зазначав, що теоретичне підґрунтя комунізму в СРСР, Китаї, націонал-соціалізму в Німеччині, ісламізму в Афганістані містить виразну утопічну природу⁵. Згадані ним ідеології стосуються явищ ХХ ст., проте генеалогія деяких поглядів сягає і раніших часів, що мають вплив аж до сьогодні. Так, наприклад, Міхаїл Геллер та Александр Некріч у праці «Утопія при владі» (1982) переконливо доводили, що більшовицька революція була утопією фактично від самого початку. Не будучи раптовим явищем, вона залишалася рушійною силою всеросійської й советської історіографії. Самі автори вважали, що: «Н. Бердяев ошибался, полагая, что большевизм “оказался наименее утопическим и наиболее реалистическим, наиболее соответствующим всей ситуации, как она сложилась в России в 1917 году»⁶. Большевизм победил легко, почти

Сарджент пише: «Виявлено утопії, що були написані задовго до Мора, хоч останній і винайшов це слово. Ті нові слова додано задля опису різних типів утопій, таких як дистопія, що означає погане місце, котре, наскільки нам відомо, вперше впроваджено у 1747 р. Генрі Льюїсом Янгом (Henry Lewis Younge) (нар. 1694). Це поняття увійшло в його «Утопія або Золота доба Аполона», отримавши стандартне використання. Називати ж щось «утопічним» від самого початку стало способом заміни «нереалістичного» (Sargent L.T. *Utopianism...* P. 2, 4).

Отже, лексичний мікроряд, що відображає утопічне й ідеалістичне мислення, ми вбачатимемо у поняттях, уживаних із відповідним семантичним відтінком (для перш. пол. ХІХ ст.): утопія, щастя, мрія, ідилія, фантазія, вистава, ідея, ідеал, досконала вистава, нездійсненне уявлення, проект, сон, ілюзія тощо). В загальному природою цих понять ми вважатимемо викривлене або видозмінене розуміння реальності, уявлень про неї.

² Бояновська Е. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом. Київ: Темпора, 2013. С. 496.

³ Ibid. С. 472.

⁴ Сулов М.Д. Эволюция консервативной утопии в России в XIX веке. *Вестник пермского университета*. 2003. Вып. 4. С. 91-92.

⁵ Sargent L.T. *Utopianism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, 2010. P. 9.

⁶ Геллер М.Я., Некрич А.М. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917-го года до наших дней. Москва: МИК, 2000. С. 48.

без сопроотивлення або предлагав утопію: все, всем и сразу». Втім, посилаючись на історичні уявлення очільника жандармського відділу А. Бенкендорфа (1791-1844), автори висловились і щодо російського історієписання як такого: «Граф Бенкендорф писав: "Прошедшее России было удивительно, ее настоящее более, чем великолепно, что же касается ее будущего, то оно выше всего, что может нарисовать себе самое смелое воображение». Именно с этой точки зрения, полагал он, «русская история должна быть рассматриваема и писана». Первый шеф корпуса жандармов был твердо убежден в справедливости этой точки зрения. А.М. Горький, учивший: "Нам необходимо знать все, что было в прошлом, но не так, как об этом уже рассказано, а так, как все это освещается учением Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина» – был твердо убежден в необходимости этой точки зрения»⁷. Насправді методологія, зміст і мета утопічних досліджень у слов'янсько-європейському контексті не апробовані належним чином, тому лишають широке поле для теоретизувань та історіографічного осмислення. Слід додати, що руська/російська національна й імперська ідеологія (націоналізм та імперіалізм відповідно) заслуговують не меншої уваги, ніж радянський період й, урешті-решт, спроби формування специфічного наднаціонального комуністичного народу. Саме в цьому розумінні порівняння національних ідеологій (модерних і домодерних) набуває важливого значення, актуальності та репрезентативності.

Отже, зазначимо, що у вітчизняній історіографії (бодай побіжно) проблемі утопізму приділялася певна увага, проте (попередимо читача) запропонована нами бібліографія не претендує на вичерпність. У 1906 р. в часописі «Нова громада» Л. Українка (Лариса Косач) провела чи не найперший в українській історіографії аналіз утопій як літературного жанру⁸. В 1911 р. світ побачила стаття А. Товкачевського «Утопія і дійсність: До характеристики української інтелігенції»⁹. Наприкінці 1990-х рр. український славіст Є. Пащенко, розглянувши розвиток всеслов'янської ідеології (XVII-XX ст.), відзначив утопічний характер певних ідей, що виникали на слов'янському ґрунті¹⁰. Питанню утопії й антиутопії в європейській культурі присвятив невеличку статтю політолог В. Бушанський¹¹. Проте, з більш давнього покоління осмисленням утопій займалися і українські дисиденти: Л. Лук'яненко¹², Л. Плющ¹³, М. Руденко¹⁴, П. Григоренко¹⁵ й інші. Так, підходячи аналітично до основ марксизму-ленінізму, дисиденти виявляли діалектичні суперечності центральних поглядів більшовицького марксизму, відтак – державної ідеології СРСР. Щодо Л. Плюща – український інтелектуал не тільки «перехворів» і проаналізував «науковий утопізм» К. Маркса, але й розкрив риси ідеології євразійства і російського імперіалізму (докладніше про це в інтерв'ю французької політилогині Елен Блан).

⁷ Ibid. С. 7-8.

⁸ Українка Л. Зібрання творів у 12 томах. Т. 8. Київ: Наукова думка, 1977. С. 155-198.

⁹ Товкачевський А. Утопія і дійсність: До характеристики української інтелігенції. Київ, 1911. С. 13-29.

¹⁰ Пащенко Є.В. Реалії та міфології міжслов'янських відносин, Політологія посткомунізму: політичний аналіз посткомуністичних суспільств. Київ, 1995. URL: <http://litopys.org.ua/polpost/r4a5.htm>

¹¹ Бушанський В. Утопії й антиутопії в європейській культурі. *Наукові записки*. 2018. Вип. 3-4 (95-96). С. 30-58.

¹² Слово Левка Лук'яненка про Олексу Тихого (2012). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nNXw3bJ07Yk>

¹³ Entretiens avec Leonid Pliouchtch. 01/11 (2010). URL: <https://bit.ly/3xTJhll>

¹⁴ Руденко М. Енергія прогресу. Вибрані праці з економії, філософії і космології. Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2015. С. 355-356.

¹⁵ Експертиза Петра Григоренка (1978 г., США). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GruqTjeLeKk>

У 2021 р. історик Я. Грицак, осмислюючи «мрію» як один із ключових факторів модернізації та «українську утопію» як образ вільної та заможної країни, в одному з нарисів зробив спробу окреслити виклики, перспективи та ризики уявлень¹⁶. Так, Я. Грицак вбачає паралель між українськими модернізаторами сьогодення, з одного боку, й українськими марксистами минулого – з іншого, на підставі візії майбутнього, що зазвичай зумовлюють зміст прогресивних ідеологій. Однак, у цілому, комплексного вивчення та систематизації утопічних теорій і практик, світоглядних стилів мислення історичної України (як наукового напрямку гуманітарних студій), – зокрема, у вітчизняній історіографії, – широко не представлено (здається, не враховуючи політологічного сектору). Відзначимо наостанок ситуацію в російській історіографії: тут певну цікавість мають праці А. Піліпенка¹⁷, М. Сулова¹⁸, О. Торбакова¹⁹.

Отже, у даній статті ми розглянемо історіософську концепцію М. Гоголя у контексті слов'янського Романтизму кінця XVIII – першої пол. XIX ст. з метою висвітлення розвитку та конфліктогенності утопічних ідей, а також шляху їхньої деконструкції й аналізу «загальноруського» націоналізму.

Головно обґрунтуємо тезу, згідно з якою «руська» концепція М. Гоголя являється поєднанням полінаціонального, гуманістичного і християнського ідеалів в одному народі/нації. Так, джерелом ідеалів для Гоголя були культурний ґрунт, історія. Зробімо заувагу: по-перше, коріння руської/російської нації «згущено» (сконденсовано) в центральних концептах: Русі/Росії. З огляду на це слов'янська ідеологія XIX ст., до якої причетний і Гоголь, привнесла «нове» до осмислення російського народу та його істоти. По-друге, Російська імперія розглядалася частиною слов'янського світу або Слов'янщини. Тому помітне місце серед слов'янофільської думки 1830-1840-х рр. посідає і гоголівський проект. Про цю особливу історичну концепцію зазначав Луї Леже²⁰ і в 1838 р. згадували польські емігранти²¹.

---

¹⁶ «Зізнаючись у симпатії до ліберальної демократії, я не вважаю себе лібералом. У наші часи, коли все таке мінливе і випаровується, як роса на сонці, жодна розсудлива людина не може бути прихильником однієї і тільки однієї ідеології – треба бути плинним. Тут я додержуюсь поради, яку запропонував Лешек Колаковський у своєму відомому тексті "Як бути консервативно-ліберальним соціалістом": "Ніколи не було й не буде таких поліпшень і вдосконалень людського життя, за які не треба було би платити погіршеннями, і з огляду на це в усіх проектах реформ ми зобов'язані запитувати себе про їхню ціну»» (Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. С. 395-402).

¹⁷ Пеліпенко А.А. Судьба русской матрицы. *Философские науки*. 2013. № 7. С. 33-48.

¹⁸ Сулов М.Д. Эволюция консервативной утопии в России в XIX веке. *Вестник пермского университета*. 2003. Вып. 4. С. 85-99; Сулов М.Д. Утопия как предмет современных исследований на Западе и в России. *Вестник РГГУ. Серия: Культурология. Искусствоведение. Музеология*. 2013. С. 34-41.

¹⁹ Torbakov O. The Kremlin's nationalist utopia (2023). URL: <https://bit.ly/4bfASNF>

²⁰ «Гоголь має власну концепцію історії та долі Росії. Він скрізь вбачає у цьому пряму дію Провидіння. Через містику, подібну до тієї, яку Міцкевич, вважаючи, що служить Польщі, проповідував у залі Колеж де Франс, він стверджує, що знаходить у деяких поетах свого народу пророчий дух» (Léger L. Nicolas Gogol. Paris, 1913. S. 54).

²¹ «Гоголь займається руською історією. І в тім має дуже ясну думку. Бачить гаразд, що нема елементу, котрий спрямував би те незграбне домище. Згори тисне сила, але всередині нема духу. Й шоразу вигукує: «У вас, у вас що за життя! Після падіння стільки сили! Хтось, хто мав знищити – підніс та оживив. Що за люди, що за література, що за надії! Це річ і досі нечувана!» (Historia zgromadzenia Zmartwychwstania Panskiego. T. 2. Krakow, 1893. S. 134). Приміром, 30 листопада 1837 р. Гоголь звертався до М. Прокоповича із низкою

Нагадаємо, концепт «Русі» став предметом поглибленого аналізу в системі поглядів самого автора, а також пізнання політичної, соціокультурної дійсності в європейських масштабах. «Русь» у розумінні Гоголя ототожнювалася з «руським світом» як із своєрідним культурним простором, будучи ключовим поняттям історичних уявлень.

«Руська» концепція представлена фактично в усіх його текстах, але найвиразніше – у прижиттєвих проєктах, таких, як «Мертві душі» (1842) та «Вибрані місця із листування з друзями» (1847), що мали доступ до масового читача, будучи цензуровані владою²². Слід додати, що історична складова концепції Гоголя виразно поділялася на три часові проєкції або часообрази, які можна дещо узагальнити: Русь-Минула, Русь-Сучасна, Русь-Майбутня. Хронотопна тріада і деконструкція кожної складової/часообразу відтворювалася через уявлення про певний історичний період. Наше завдання: розглянути «руську» тріаду Гоголя, а зокрема – Русь-Минула, що стосується ідеологічних аспектів авторського конструювання образів та «проєктування» уявлень.

Русь або Росію Гоголь поділяв на Південну (або Малоросію/Україну), Південно-Західну (Галичину) і Північну (Білорусію і Великоросію: Московщина, Новгородщина, Сибір)²³. Цей же поділ розглядався Гоголем як двома половинами історичної Русі. Вже в нарисі 1832 р. він убачає «дві Русі» – одна литовська (Україна, Галичина, Білорусь), друга – татарська (Суздальщина, Московщина). Ця класифікація дещо полегшить аналіз концепту «Русь»²⁴, однак і надалі ми можемо зустрічати величезну палітру художніх та ідеологічних маркерів, що наповнювали його тексти («гадкая/прекрасная Русь», «Святая Русь», «богатая/бедная Русь» і т.д). Проте на кожному не спинятимемось. Зазначимо, що до Русі як

«замовлень»: «Если что-нибудь вышло по части русской истории, издания Нестора, или Киевской летописи, Ипатьевской, или Хлебниковского списка – пожалуйста, пришли. Если вышел перевод Славянской истории Шафарика или что-нибудь относительно славян, или мифологии славянской, также какие-нибудь акты к древней русской истории, или хорошее издание русских песен, или малороссийских песен, – всё это возьми у Смирдина, пусть поставит на мой счет; также, если есть что новое насчет раскольничьих сект. Если вышло Снегирева описание праздников и обрядов, пришли, или другого какого-нибудь» (*Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений и писем в семнадцати томах. Т. 11. Москва-Киев: Издательство Московской Патриархии, 2009. С. 123-124).

²² Як писав А. Герцен: «Сверх того, в колодках русской цензуры, он (Гоголь) едва мог касаться печальной стороны этого грязного подземелья, в котором куются судьбы бедного русского народа» (*Герцен А.И.* Сочинения в 9 томах. Т. 4 (Былое и думы, части 1-3). Москва: Художественная литература, 1956. С. 252).

²³ У 1835 р. Гоголь робить «примітку»: «...во всех грамотах всегда ясно старались отметить рубеж земли Суздальской от Новгородской» (С. 65); «Вначале новгородцы, псковитяне и ладожане составляли одну область (с какого времени?).» (*Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений и писем... Т. 8. С. 65, 68). В усякому разі «північно-руською» ситуацією Гоголь цікавився.

²⁴ Конспект лекцій Гоголя з всесвітньої історії (1834-1835 pp.): «Славяне, поселившиеся по обеим сторонам Днепра и далее к северу до Ладожского озера, основали около половины V века города Киев и Новгород. Хотя новгородские славяне, соединясь с чудью и другими соседственными народами, свергли с себя иго варягов (норман[н]ов?), но, усматривая возрастающее со дня на день безначалие и пагубные следствия, решились призвать к себе князей из варягов – россов. По этому приглашению прибыли к ним, в последней половине IX столетия, три брата: Рюрик, Синеус и Трувор со множеством своих единоплеменников. Они основали три княжества, которые Рюрик, по смерти своих братьев, соединил в одно и перенес столицу свою в Новгород. Таким образом положено здесь основание самодержавному владению. Преемники Рюрика распространили его от Балтийского до Черного и Азовского моря, от Волги почти до Вислы и Немена. В начале X века все народы, составлявшие эту державу, стали называться руссами, а земля их Русью или Россиею» (*Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений и писем... Т. 8. С. 95-96).

до історичного явища Гоголь підходив теоретично та методологічно – найкраще про це свідчать його лекційні конспекти²⁵.

Звернімося, однак, до утопічного аналізу й історіософської концепції М.Гоголя. Задля осмислення *Русі (руського світу)* Гоголь цілеспрямовано прагнув ідеального через неідеальне або ж евтопічного через дистопічне. Ймовірно, у кожній історичній складовій він убачав три внутрішні метаобрази, або ж три типи утопії: евтопічну (позитивну), дистопічну (негативну) й утопічну (невизначену чи гіпотетичну). Назване нами «евтопічним» у слов'янсько-християнській концепції Гоголя (приміром, у Русі-Минулій) видається найвищим взірцем і швидше наслідком впливу ідеологій, міфів чи-то віри у «прекрасне минуле». У цей спосіб відбувалась романтизація Слов'янщини. До прикладу, в 1846 р. ідеал слов'янського «побратимства», яке нагадує Гоголю братську любов во Христі, підважувало переконання, що в самому слов'янстві було вже дещо від християнства, бо ж, як оповідає Нестор, у полян воно прийнялося мирно (міф)²⁶. Слов'янська «природа» для Гоголя, без сумніву, виглядала не просто «щасливим», а власне священним місцем, місцем повернення, природного пізнання та пошуку. Так, у тому ж 1846 р. він запевняє В. Жуковського, що не варто звинувачувати молодь у маренні слов'янськими ідеями²⁷. Говорячи це, Гоголь свідомий націоналістичної ідеології (русизму/слов'янізму) і того, як в дійсності вона опановує слов'янофільске оточення, але в той же час, вже на відміну від московських русофілів, він усвідомлює масштаб національної кризи – ґрунту, на якому вона будується. Отже, згідно з поглядами Гоголя йшлося про ризики віддалення від Істини/Правди (реальності), отже, найпроблемнішим місцем концепції стає національна душа, що «не постала з мертвих» («ще не воскресла»). У дошкульному ідеологічному «бродінні» 1840-х рр., вже як християнин, Гоголь порушує питання людської моралі та недосконалості; у цій парадигмі він вельми послідовний і відвертий. У будь-якому разі національне питання для Гоголя існувало та перепліталось з питанням християнським, що й було невід'ємною складовою його світогляду.

Русь, без сумніву, починалася зі Слов'янщини. Проте ідеалізація Слов'янщини (слов'янського світу) була ознакою, по суті, всіх тогочасних слов'янофілів. Натомість проти ідеалізації (міфу про Леха, Чеха і Руса, а також старого розуміння поняття «Слов'янщини») виступить польський слов'янофіл А. Міцкевич. У 1840-ві рр., на його думку, міф «кровноспоріднених слов'ян» не спрацьовував, а з'єднати їх може хіба що велика ідея – принаймні ще величніша, ніж принцип крові і урядової організації²⁸. Та якою була б ця ідея для нової Слов'янщини?²⁹ У Росії для певних груп Слов'янщина була евтопією (на кшталт

---

²⁵ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем... Т. 8. С. 73-83.

²⁶ Ibid. Т. 6. С. 203-204.

²⁷ Ibid. С. 40.

²⁸ Dziela Adama Mickiewicza. Т. II. Lwow, 1912. S. 30-31.

²⁹ У паризькій лекції 1841 р. А. Міцкевич зазначить: «Усі слов'янські країни занурені тепер в урочисте очікування, усі видивляються загальної, нової ідеї. Що ж то буде за ідея? Чи слов'янський рід втягнеться у захопницький шлях Росії? Чи поляки зможуть його стримати за собою, доки самі ідуть з авантюричним упередженням, шукаючи тією будучини, що росіяни називають маренням (авт. – мечтанием?), чехи ставлять в ряд з утопією, і яка є ідеалом? Чи можна сподіватись на якісь поступки з обох сторін? Чи знайдеться формула одвіту, що здатна вдовольнити потреби, інтереси і прагненням усіх людей? (Dziela Adama Mickiewicza. Т. II. Lwow, 1912. S. 193). Проте зважмо на щоденниковий коментар соціаліста А. Герцена:

московських русофілів), для інших (прагматиків-урядовців, жандармів) – утопією, маренням, сподіваннями³⁰. Поряд була й інша течія, для кого слов'янство було б цілком реальною можливістю (так само ідеалістичною), проте національного самопізнання й бодай

«Мицкевич говорит, что разгадка судеб мира славянского лежит сокрытая в будущем. Это говорят все славянофилы, но они не имеют геройства последовательности, они всё же хотят отыскать отгадки в прошедшем. Прошедшее христианство принадлежит Европе романо-германской, католицизму, феодализму и их разложению. Во всем это славяне не участвовали...» (*Герцен А.И.* Сочинения в 9 томах. Т. 9 (Дневник 1842-1845, Письма 1832-1870). Москва: Художественная литература, 1958. С. 149-150); «Дочитал лекции Мицкевича. Много прекрасного, много пророческого, но он далек от отгадки; напротив, грустно видеть, на чем он основывает надежду Польши и славянского мира. В его надежде, если ее принять за надежду всех поляков, полный приговор Польше. Нет, не католицизм спасет славянский мир и воззовет его к жизни, и истина заставляет признаться не поляк поймет будущность...» (*Герцен А.И.* Сочинения в 9 томах. Т. 9... С. 158-159). Одним словом, сприйняття цих інтелектуальних паралелей і перегуків європейської (слов'яністичної) думки насправді можна помітити у «Мертвих душах» (1842).

³⁰ Тасмна поліція «полювала», як правило, на шкідливі, небезпечні думки, ідеї та ідеологічні осередки. Тож кирило-мефодіївці зазнали репресій за таким складом злочину: «...Гулак и переписывавшиеся с ним лица питают образ мыслей враждебный нашему правительству, что они Малороссию и все славянские племена ложно представляют себе в угнетенном и самом бедственном положении, выражают пламеннейшее желание избавить особенно Малороссию от этого положения и даже намекают на какое-то общество, называя оное христианским [...] В заключении присоединены воззвания: одно к украинцам, а другое к велико-россиянам и полякам, которые призываются помышлять о деле общества и заговорить, когда придет пора, чтобы целью жизни и деятельности каждого были: славянский союз, общее равенство, братство, мир и любовь» (*Кирило-Мефодіївське товариство*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. С. 33-34); «Хотя из дела о Славянском обществе св. Кирилла и Мефодия доселе не видно, чтобы члены ононого были в сношениях с польскими выходцами, но весьма вероятно, что действия парижского Славянского общества (авт. – Towarzystwo Historyczno-Literackie) подали мысль и нашим молодым людям, уроженцам Малороссии, **мечтат** о восстановлении прежней вольницы и их родины» (*Кирило-Мефодіївське товариство*. Т. 1. С. 38-39).

У морально-політичному звіті Третього відділу Власної Його Імператорської Величності Канцелярії (за 1866 р.) йшлося, наприклад, про наступне («утопії» тут прирівнювалися до «зарази»): «Кроме *полонизма* (авт. – польського націоналізму), на современное наше общество особенно вредно действует так называемое *нигилистическое учение*. В последнее время оно усиливается и не только заражает учащуюся молодежь, легко увлекающуюся **всякими утопиями**, но находит последователей даже в среде общественных деятелей, преимущественно между преподавателями учебных заведений; и наконец, вредное это учение стало проникать в низший слой нашего общества, и революционная пропаганда не остается бесследною среди простого народа, на который большое влияние имеют члены мировых и земских учреждений и чиновники акцизного ведомства, большею частью проникнутые демократическим направлением. В числе последних, как получены сведения из Казанской и Пермской губерний, преимущественно состоят лица, еще прежде поступления в это ведомство обратившие на себя внимание правительства своею политической неблагонадежностью, а в Псковской губернии сделались этим известны: председатель тамошней земской управы, мировой посредник корнет Ваганов и председатель Порховской земской управы граф Ростовцев» (*Сидорова М.В., Щербакова Е.И.* Россия под надзором: отчеты III отделения. 1827-1869. Москва, 2006. С. 661-662).

Після обшуку помешкання Г. Андрузького (вже на засланні) губернатор Олонецької губернії Н. Писарев доповідав (1850 р.): «В прочих тетрадах № 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13 и 14 заключаются попытки составить малороссийский новый алфавит и словарь, собрать малороссийские поговорки и пословицы, перевести Евангелие на малороссийский язык наконец, часть дневника, песни, стихотворения Шевченки и других. Все это более или менее указывает, что *умственное направление Андрузького и его мечты, и даже знания не изменились и не улучшились*» (*Кирило-Мефодіївське товариство*. Т. 2, Київ: Наукова думка, 1990. С. 578-581). Щодо польського імперіалізму, слов'янофільства та геополітичної думки див.: *Eberhardt P.* Polski panslawizm jako idea geopolityczna. *Przegląd geopolityczny*. 2014. Tom 7. S. 61-84.

якихось змін (як в випадку з київським гуртком «кирило-мефодіївців»³¹). Будучи в імперському таборі слов'янофілів, мрійливість задумів руського націоналізму розумів і Гоголь, тому найімовірніше він шукає відповідей («одвітів»), а разом натяків розв'язання проблем в руській історії і християнстві. На відміну від московських слов'янофілів, соціалістів, лібералів, що поклалися передусім на німецьку діалектику, більш-менш історичні уявлення або ж ворогуючи між собою ідейно (приміром, русофіли, лібералісти й соціалісти не сходились в візіях майбутнього, бо проектували, по суті, різні утопічні та ідеалістичні сценарії), Гоголеві – в перехідний (мінливий) стан доби – вони видавалися діями однієї когорти (у своїх сперечаннях не бачать фасаду, не знають і Росії в національному характері (в природі), словом, не знають Росії як такої).

З не меншим впливом на Гоголі позначились і міфи руського Середньовіччя. Скажімо, легенда запрошення варягів волелюбними новгородцями переконувала, як видається автору, що монархія є природна модель влади на історичній Русі (звідси обґрунтування Гоголем не деспотизму чи тиранії, але ідеального монархізму: тобто, чим християнський монарх мав би бути, але не є)³². До речі, виняткове значення літописів вилилось (в одному з листів до О. Данилевського, 1839 р.) у притаманний гоголівський напів-сарказм: «Я слышал, между прочим, что у вас в Париже завелись шпионы. Это, признаюсь, должно было ожидать, принявши в соображение это большое количество русских, влекущихся в Париж мимо запрещений. Эти двусмысленные экспедиции разных Скромненок и Строевых за какими-то мистическими славянскими рукописями, которых никогда не бывало... Будь осторожен. Я уверен, что имена почти всех русских вписаны в черной книге нашей тайной полиции»³³. Учень «скептика» М. Каченовського й опонент М. Пагодіна С. Строев (А. Скромненко) запропонував методологічну «провокацію» до вивчення Давньої Русі: уявивши (теоретично), що руських літописів могло б не існувати, а відтак можна було б спиратися і на альтернативні джерела³⁴ (між іншим, для науки французькі подорожі Строева відкриють староукраїнську граматику І. Ужєвича³⁵). Але «містичні слов'янські рукописи, яких ніколи не було» виказують (з боку Гоголя) підозрілу (шпигунську?) діяльність Строева як непряме уневажнення наявних руських літописів

---

³¹ Щодо Шевченка, – як зауважує дослідник польського романтизму Ян Пшибил, – маємо часто спотворений стереотипами реальний світогляд поета. Насправді Шевченко прагнув подолати історичні травми поляків і українців у перспективі (Czy Taras Szewczenko dzieli Polaków i Ukraińców? (dr. Jan Przybył). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YAnEoQUgPhs&t=409s>). У цьому переконує передмова до «Гайдамаків» (1841) (написана нестандартно наприкінці твору): «...весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», – а надто як гадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря слав'янська земля» (Шевченко Т.Г. Кобзар. Вперше із щоденником автора. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», 2012. С. 163-164). Власне, ці й інші погляди київського періоду відображають слов'янську ідеологію в її чи не найвиразнішому прояві.

³² Про самодержавний характер нормансько-слов'янської Русі у А. Міцеквича (Dziela Adama Mickiewicza. Lwow, 1912. S. 27)

³³ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем... С. 225.

³⁴ Скромненко С. О недостоверности древней истории и ложности мнения касательно древности русских летописей. СПб., 1834. С. 1-69.

³⁵ Граматика слов'янська І. Ужєвича. Київ: Наукова думка, 1970. С. IX.

(щоправда, альтернативні джерела Гоголь і сам непогано знатиме, зокрема, візантійську історіографію: Й. Камініата, Г. Пахімера, Константина Багрянородного)³⁶. У цілому династична руська модель (за своєю історичною природою) не викликала у Гоголя заперечень. Це пояснює, чому монархічна концепція Гоголя у «Вибраних місцях...» соціалістичною думкою розглядалася діаметрально, і як писав А. Герцен: «...він (Гоголь) ставав на бік влади»³⁷.

Тут важливий момент: з Русі-Минулої поставало і цивілізаційне питання, адже хрещення Володимира ознаменувало поширення християнства в слов'яно-руському світі: наприклад, слов'янська міфологія південних росіян, на думку Гоголя, «простодушню перемішалася з християнством» (Погляд на складання Малоросії, 1832). Однак Гоголь намагається критично оцінити подію: «Только, может быть, в Киеве да в некоторых других городах удалось распространить ее. Села, веси и волости долго оставались погруженными в язычество и свои поверья. Нестор упоминает уже в свое время о язычниках кривичах и вятичах: еже творят вятичи и ныне. Сии же обычаи творяху и кривичи и прочие погани не введуще закона Божия, но творяху сами себе закон»³⁸. Тобто близькі слов'янські племена були для Гоголя все ще поганськими на відміну від дніпровських полян, в чому він наслідує літопис.

Треба зазначити, що, попри різноманіття історіографічних версій, центром слов'янського і давньоруського міфу, водночас образом «прекрасного місця», для Гоголя стає український пейзаж, хата, селянин з вусами й биркою (за пізніми нотатками)³⁹. Утім, серце первісної Русі водночас являлось і центром родинної (міжбратерської) імперії, що поступово розпадалася. Виписуючи свого часу фрагменти з історії Н. Карамзіна, Гоголь зазначав: «С упадком Киевского княжения прежний призрак порядка рушился. Влияние России на юго-запад русский (авт. – Галичину) стало значительно меньше. Князья их более своевольничали и беспорядковали. Влияние Польши и Венгрии становилось сильнее»⁴⁰. Що прикметно, коріння польсько-руської кривди, на його думку, так само лежить у давніх конфліктах: «Короли польские, к которым обращались удельные князья с просьбою о помощи, обещали и забравши дары, обыкновенно обманывали. Смотри: Владислав в отношении к Давиду Игоревичу»⁴¹. Йдеться про Владислава I Германа і його участь в міжусобиці руських князів XI ст. (Святополка й Давида). Але серед українських слов'янофілів Гоголь був не єдиним, хто переносив Русь на Україну. Для порівняння: Давня Русь стає ідеалом для П. Куліша, відома як «Русина» або «Стара Русь», зокрема т. зв. «Володимирія»⁴². Алюзії на давньоруську історію також трапляються у Шевченка

---

³⁶ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений и писем... Т. 8. С. 11, 30-32, 40, 622-623.

³⁷ Герцен А.И. Сочинения в 9 томах. Т. 8 (Статьи. Художественные произведения, 1863-1869 гг.). Москва: Художественная литература, 1958. С. 176.

³⁸ Гоголь Н.В. Полное собрание... Т. 8. С. 34.

³⁹ Ibid. Т. 9. С. 711.

⁴⁰ Ibid. Т. 8. С. 64.

⁴¹ Ibid. С. 42.

⁴² «Не с кем было мне, в детском патриотизме моем, радоваться, не с кем по-детски горевать, что родственная мне по языку и обычаю Владимирия подпала под иноземную власть... И вот передо мною тот народ, который по соплеменности с днепровскими Полянами, не захотел быть в зависимости от Полян вислянских, и отдался Киевскому Владимиру, как отдались потом родственному нам Московскому Михаилу днепровские Поляне,

(приміром, про Лиственську битву між варягами Ярослава і сіверами Мстислава, згадану в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»)⁴³.

Такою була давня Русь в уявленнях М. Гоголя. Він, до слова, матиме намір вдруге видати історичну статтю під назвою «Древняя Россия»⁴⁴, але в 1852 р. цьому завдасть хвороба і смерть. В усякому разі, аналізуючи напрям осмислення минулого (і особливо з національної точки зору), Гоголь ще в 1830-х рр. бачив неможливість становлення *руської нації Середньовіччя* як внаслідок родинних міжусобиць норманських князів, неповаги народу до панівної влади, так і через недостатній вплив релігії та віри на суспільне життя. Навіть поява генія (національного поета, пророка або реформатора), який би здійснив щось велике в цьому народі, теж зазнала б поразки⁴⁵. В *Русі-Минулого* Гоголь, безумовно, бачив коріння влади, релігійної полімонастирської ідеології, культури і навіть ворожнечі, що стало важливим елементом концепції.

Проте в глибині руської історії Гоголь все ж таки фіксує зародки певного народу: полян, сіверян, яких він називає «слов'янським поколінням південної Росії» (України). Усе їхнє життя стане боротьбою⁴⁶. Так, після «жахливо-нищого» XIII ст. і монгольського нашествия, як вважає Гоголь, це населення насправді не зникло. Воно повертається з Польщі, Литви та Великої Росії і південь поступово стає литовським, північ та схід – татарськими. Парадоксальним чином на цьому півдні зароджується ще один не менш дивовижний ідеал: козацтво як уособлення християнського лицарства та демократичної громади, щоправда, з помітними азійськими звичаями⁴⁷. Подніпряньська Україна, з колись прекрасної країни, перетворюється на «землю страху», виховавши новий войовничий народ, новий характер, де мирні слов'янські покоління, беручись за зброю, стають силою прикордоння. Щоправда, в пізніші часи ця країна залишиться такою ж прекрасною й дарма що в польській (поунійній) Русі/Україні посиляться релігійні чвари. Так, один епізод з XVII ст. (Гетьман, 1832)⁴⁸ Гоголь художньо відтворить: перед занепадаючою церквою, лаючись, «три жиди» відбирають у старця їжу, стверджуючи, що він не платив. За старця заступаються кілька козаків. Євреї кличуть польського пана, що від імені офіційного польського уряду поводить з населенням як «поліцмайстр із дурно-зухвалою фізіономією»). Цей же пан називає грецьку віру «хлопською» і все закінчується явно не на користь офіціала. Однак пана не чіпають, пояснюючи це тим, що він служить королю. Зрештою, підсумовуючи 8 грандіозний період від становлення «Русі-України», Суздальщини, Новгороду, Гоголь, врешті-решт, підходить до Нової доби в спільноруській/російській історії. Іншими словами,

---

ополяченные до потери материнского языка... Называют этот край по древней великокняжеской столице его, Галициею, иначе Галичиною, Галицкою Русью, называют по расположению вдоль Карпатских гор, и Подгорьем. Но Червоная Русь приятнее всех этих имен в слухе Малоруссов, собственно говоря Староруссов, от которых он отторгнут чужеядною политикою по присоединении их к Великоруссам или Новоруссам, называемым ревниво и завистливо Москаля» (Кулиш П.А. Владимирия, или искра любви. *Київська старовина*. 1894. № 1. С. 41-93).

⁴³ Шевченко Т.Г. Зібрання творів. У 6 т.: Т. 4: Повісті. Київ, 2003. С. 266.

⁴⁴ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 17 т... Т. 6. С. 260, 635-636.

⁴⁵ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 6 томах. Т. 6. Москва: Издательство АН СССР, 1959. С. 22-23.

⁴⁶ Ibid. С. 24.

⁴⁷ Ibid. С. 29.

⁴⁸ Ibid. Т. 1. С. 284.

доби І.Мазепи і інновацій Петра I, чіми ідеологічними спадкоємцями в XIX ст. вважатимуться «западнікі». Власне, у цій полеміці Гоголь невідступно пропагуватиме дослідження і поглиблене розуміння історії з української перспективи⁴⁹.

Отже, результати, отримані у ході аналізу творчої спадщини М.Гоголя та його історіософської концепції дають підстави говорити про досить оригінальний погляд письменника на імперську історію: погляд «українського слов'янофіла», що мислить в межах ідеології слов'яно- та русофільства.

«Русь» як базова метафора й уявний конструкт розумілася Гоголем досить конкретно, адже її давній період чітко визначався просторовою та хронологічною прив'язкою до України і Наддніпрянщини.

Образи «Русі», представлені Гоголем, визначали сучасність, через що Гоголь, як можемо бачити, розрізняв декілька проєкцій минулої Русі: позитивну (християнство), негативну (національні чвари), гіпотетичну (можливість відродження).

З-поміж інших ретроспективних рецепцій минулого Слов'янщини (слов'янського світу) концепція М.Гоголя не була поодинокую, а отже, «вписувалася» у загальні геополітичні конструкти та настрої 1830-1840-их рр., що відчувались такими помітним постатями слов'янського Романтизму, як полонофіл А. Міцкевич, московський соціаліст А. Герцен, українофіли Т. Шевченко і П. Куліш. Спільний смисловий простір слов'яністичних і ранньосоціалістичних поглядів свідчить про загальноєвропейський контекст проблеми, на яку реагували інтелектуали.

Таким чином, подальші дослідження в цьому напрямі, певно, дадуть змогу ширше розкрити роль і місце інтелектуального внеску М.Гоголя у публіцистичний період його життя (Мертві душі, Вибрані місця з листування з друзями), а також увиразнять його як мислителя, що долучивсь до розробки утопічних візій Русі як політичного міфу.

Yurii Bandura

'Utopian' aspect of 'all-Russian' history: the M. Hohol' reception

Abstract: Mykola Hohol died in 1852 in Moscow, but his creative legacy lives on in texts such as «Taras Bulba», «The Nose», «Overcoat», «Revisor» and «Dead souls». In fact, since then and until now, M. Hohol's national identity, his cultural and artistic influence on future generations, which cannot be overestimated, still seem to be the cornerstone of Ukrainian and Russian historiography, given that outside of literary studies, Hohol's role as an intellectual and Christian thinker is attracting more and more attention. Thus, despite reflecting on the challenges of modernity, the writer, on the one hand, consistently responded to the nation-building processes within the Russian Empire, and on the other, he paid attention to the social life of the leading European countries. Accordingly, one of such Hohol's reflections, in the end, became a meaningful imperial image of Rus as a national idea and cultural myth, which was explored and formed during the period of pan-Slavic Romanticism 19th century.

---

⁴⁹ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений в 17 т... Т. 6. С. 255-257.

In this regard, the article examines M. Hohol's historiosophical concept of «all-Russian» history from the point of view of utopian and temporal projections on the Ukrainian past and from the Ukrainian perspective. First of all, M. Hohol is presented as a Ukrainian slavophile with different views on the all-Russian history from Moscow slavophiles's narratives. Hohol's intellectual activity is revealed in the ideological contexts of Europe in the 1830s and 1840s (in particular, slavism, socialism, Christianity). Three ways of M. Hohol's reception of the Russian myth in literary and journalistic works are considered in this paper. In M. Hohol's historiosophical concept the presence of a negative (dystopian or non-ideal), positive (eutopian or ideal) and hypothetical (utopian) reproduction of the past can be traced. Thus, in order to realize the correct interpretation of Hohol's texts, tradition of studying utopias and utopianism in modern English, Russian and Ukrainian historiography was regarded.

Keywords: utopia, image, Russia, historiosophy, M. Hohol, A. Mickiewicz, A. Herzen, T. Shevchenko, P. Kulish